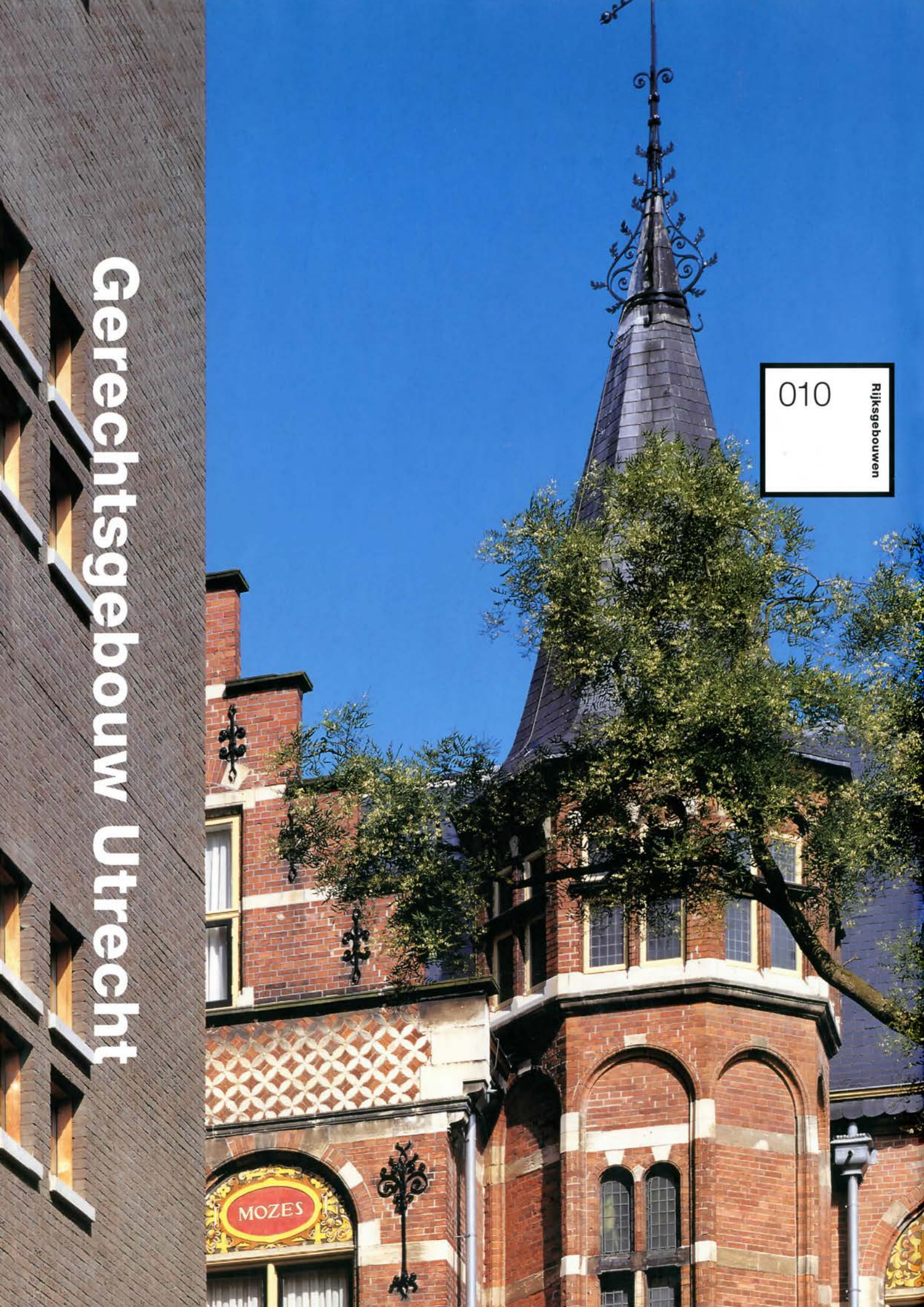

Gerechtsgebouw Utrecht

010

Rijksgebouwen

5	Voorwoord
7	Een gebouw als transparante collectie
13	Een plek met een gezicht
21	Een liefdevolle omarming
25	De onzichtbare processen achter een tastbaar gebouw
29	Projectgegevens
33	Gerechtsgebouw in beeld
80	Fotobijschriften

010

Rijksgebouwen

Gerechtsgebouw Utrecht

De blokkendoos. Dat is ongeveer het niveau van mijn kennis van bouwkundige constructies. Maar als gebruiker van gebouwen ben ik, net als ieder ander, een ervaringsdeskundige. Die ervaring leert mij dat er minstens drie soorten gebouwen bestaan.

De eerste categorie is het grootst. Dat zijn de panden waar de verstedelijkte mens langs loopt of rijdt. Hij kent ze van buiten, dat wil zeggen, van de buitenkant, behalve als hij meteropnemer, riool-ontstopper of ongediertebestrijder is. De voorbijganger gebruikt deze gebouwen om zich te oriënteren in de stadsjungle, als bakens in een zee van steen.

Groep twee is aanmerkelijk kleiner. Het zijn panden in de publieke of semi-publieke sfeer, zoals een postkantoor, station of bibliotheek. We betreden die gebouwen om louter functionele redenen. Hun interieur, akoestiek of lichtval, we registreren ze wel maar ze maken geen bijzondere indruk omdat onze aanwezigheid daar meestal niet gepaard gaat met veel emotie. Er zijn, denk ik, maar weinigen die hun ziel en zaligheid leggen in de aanschaf van een velletje postzegels.

Emotie is daarentegen volop aanwezig bij afdeling drie. Daartoe behoren optrekjes en onderkomens als huis, school of kantoor. Die nemen heel wat van onze geheugencapaciteit in beslag omdat we daarbinnen iets meemaken. Het zijn de plekken waar we wonen en werken, ons in- en ontspannen. Kortom, het zijn de plaatsen waar we leven. Een blik op de ingang van het ouderlijk huis haalt herinneringen naar boven en brengt in geuren en kleuren de jeugdtijd weer terug. Wie heeft niet nogmaals de plaats bezocht waar hij zijn geliefde voor het eerst ontmoette? De meeste restaurants schijnen te blijven bestaan omdat echtparen trouw hun huwelijksdag vieren op de plek waar ze voor het eerst samen dineerden. Dit soort gebouwen zijn geschiedenis geworden, persoonlijke monumenten.

Is deze driedeling glashard? Welnee. In de praktijk zijn de scheidslijnen heel wat minder scherp. Het markante gerechtsgebouw in Utrecht bewijst dat als combinatie van de drie categorieën. Kijk

maar. Het functioneert in het stadscentrum als een oriëntatiepunt. Het is een openbaar gebouw. En een aantal mensen zal hier persoonlijke geschiedenis schrijven. Degenen die er werken voor een langere periode, veel bezoekers voor korte tijd. Het is uiteraard slechts een gering percentage van onze bevolking dat een rechtszaak aan den lijve ervaart, als eiser of gedaagde, verdachte of getuige. Ze zullen zich dat – en de plaats waar ze dat beleefden – hun leven lang blijven heugen.

Hoe groot de binding kan zijn tussen handeling en omgeving blijkt bij de sloop van een gebouw. Het afgelopen jaar werd het Wembley-stadion afgebroken. Heel voorzichtig want alles werd geveild. Stoelen, badkranen, de 39 treden naar de plek waar de Engelse koningin de FA Cup uitreikte. Zelfs de grasmatten, die voor sommigen niets minder dan heilige grond is, ging voor grif geld van de hand.

Ik geloof niet dat we ons ten doel moeten stellen om in de toekomst aan de sloop van dit gerechtsgebouw een leuk bedrag over te houden. Slopen is afbreken en voorgoed vernietigen. Dat idee laat zich moeilijk verenigen met de schoonheid zoals die zich op de volgende bladzijden manifesteert in foto's, schetsen en artikelen rond architectuur, beeldende kunst en stedenbouw.

En voor wie toch bouwwerken wil afbreken maar dan zonder blijvende desastreuze gevolgen, heb ik een andere optie: de blokkendoos.

*A.H. Korthals
Minister van Justitie*

Met de realisatie van het Gerechtsgebouw Utrecht heeft architect Cor Kalfsbeek (67) op uitnodiging van oud-rijksbouwmeester Kees Rijnboutt aan het eind van zijn architectenloopbaan een passend slotakkoord gezet in zijn ontwerpen voor de overheid. Kalfsbeek, die ieder project graag opvat en ook beoordeeld wil zien als een opgave voor dié bepaalde plek, zou de eerste zijn om de betiteling 'opus magnum' te verwerpen. Daarom is het misschien maar beter om hier te spreken van een ontwerp waaruit in hoge mate zijn virtuositeit spreekt om voor buitengewoon lastige binnenstedelijke locaties oplossingen te vinden vanuit een synthese van stedenbouw en architectuur.

Het Gerechtsgebouw Utrecht bestaat uit een samenstelsel van historische en nieuwe bouwdelen, dat geprononceerd maar niet provocerend reageert op zijn historische omgeving. Dit vermogen om zich zowel te onderscheiden als aan te passen aan het stedelijke landschap komt ook in Kalfsbeeks eerdere ontwerpen tot uitdrukking, zoals de uitbreiding van Van Gools PTT-gebouw aan het Groninger Stationsplein, een servicegebouw van het energiebedrijf in diezelfde stad en het gerechtsgebouw in Almelo.

In een tijd waarin marktconforme architectuur in de visie van Kalfsbeek maar al te graag wil 'showen en etaleren' en in feite 'geen cultuur maar handel is', kan het justitiële complex in de Domstad worden gezien als een voorbeeld van publieke architectuur die moderniteit en historie op een onbaatzuchtige wijze wil verbinden. Uitgerekend aan de voet van Hoog Catharijne getuigt het daarmee van een streven naar eigentijdse, van commerciële barokdrift ontdane bouwkunst die oog heeft voor de intimiteit en het historische verband met de stad en in dit opzicht een bijzondere verantwoordelijkheid toekent aan de overheid voor de kwaliteit van het openbare gebied.

Justitiële organisaties met ingewikkelde programma's van eisen noch lastige binnenstedelijke puzzels zijn Kalfsbeek vreemd. Verwonderlijk is het daarom niet dat hij in 1994 – na een initiële

poging van het Britse ontwerp bureau TBV – is gevraagd om de ontwerpleiding voor het nieuwe gerechtsgebouw in Utrecht over te nemen. Mede door zijn eerdere ontwerpen voor uitbreidingen van penitentiële inrichtingen in Veenhuizen, Groningen en Vledder en het gerechtsgebouw in Almelo bleek hij in vrijwel alle opzichten de ervaren heemeester om het vastgelopen ontwerpproces voor een justitieel complex op de problematische locatie Catharijnesingel Noord vlot te trekken, samen met zijn twee rechterhanden bij DAAD Architecten, Chris Stuut en Michel de Lange.

Beïnvloed door zijn grote inspirator Aldo van Eyck, net als hij gedreven door de behoefte tot een humane bouw en met een uitgesproken respect voor de schaal en de intimiteit van historische binnensteden, stond Cor Kalfsbeek bij voorbaat niet bekend als de man van wie een imponerend paleis van justitie mocht worden verwacht. Bovendien heeft hij zich al eerder (in Almelo) uitdrukkelijk doen kennen als een architect die geen gerechtsgebouwen wil maken waarin een verdachte zich al veroordeeld voelt op het moment dat hij het gebouw betreedt. In de keuze voor hem manifesteerde zich daarom ongetwijfeld de wens om voor deze locatie de idee van een massaal gerechtsgebouw los te laten en tot een meer transparant en horizontaal ontwerp te komen als bijdrage aan de stedenbouwkundige herschepping van het gebied.

In die keuze zal ongetwijfeld hebben meegespeeld zijn grote waardering en affiniteit met de stedenbouwkundig georiënteerde Italiaanse architect Giorgio Grassi, met wie Kalfsbeek in Groningen nauw samenwerkte aan de openbare bibliotheek. Grassi's vermogen om grote bouwprogramma's op hun grensvlakken 'klein' te brengen en daarmee respectvol te schikken in stedelijke decors, kon hij hier op zijn eigen wijze beproeven in een project dat het gebied min of meer kon maken of breken. Deze keuze van Rijnboutt mag thans worden geprezen. Het gerechtsgebouw is een verrassend architectonisch complex geworden van verschillende bouwdelen die zich doorgaans goed verstaan met hun omgeving, maar dat

door zijn ruimtelijke structuur en pleinvormende werking de locatie evenzeer van een dreigende kolossaliteit heeft gevrijwaard en haar een nieuwe publieke ruimte schenkt.

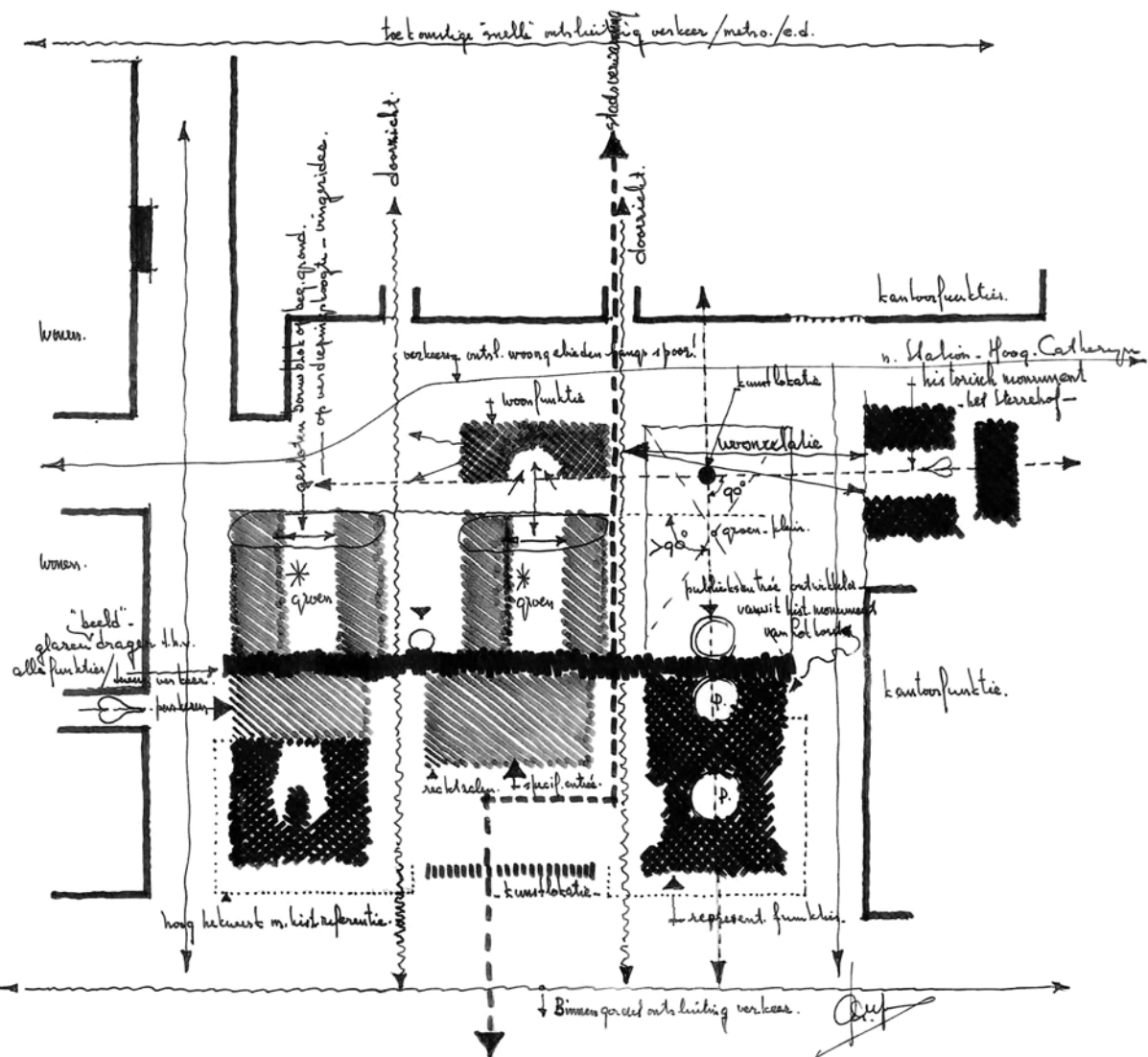
Dwingende situering Het gerealiseerde ontwerp is in belangrijke mate beïnvloed door de stedenbouwkundige situatie van de Catharijnesingel Noord, een historisch stadsdeel tussen de spoorlijnen van het Centraal Station en de Catharijnesingel, met woningen en onderwijsgebouwen van rond 1900 die ten dele behoren tot een beschermd stadsgezicht. Met behoud van de waardevolle elementen is dit gebied, een strook in het verlengde van Hoog Catharijne, stedenbouwkundig grotendeels herschapen. Behalve het nieuwe gerechtsgebouw zijn er thans ook andere overheidskantoren zoals de Belastingdienst en de Dienst Burgerzaken gesitueerd, naast woningbouw in nieuwe of gerenoveerde appartementengebouwen. Sterk bepalend voor het architectonische ontwerp is de structuur van de locatie binnen het totale stedenbouwkundige gebied. Catharijnesingel Noord ligt op loopafstand van het Centraal Station en het naastgelegen emplacement voor stads- en regiovervoer. De hoofdkeuze om bij de herontwikkeling ervan de oriëntatie vanuit Hoog Catharijne te behouden, betekende handhaving van de dominante assenstructuur parallel aan de assen van het spoor en van de Catharijnesingel. Zij leidde tevens tot de eis van de projectontwikkelaar om de entree van het nieuwe gerechtsgebouw aan de zijde van het te ontwikkelen gebied te leggen en niet aan de historische stadszijde van het Wilhelminapark. Door het front naar de binnenkant van het gebied te richten zou het gerechtsgebouw als een essentieel hoekstuk in de vorming van het Vrouwe Justitiaplein, nu het hart van Catharijnesingel Noord, kunnen fungeren en daaraan een belangrijke meerwaarde meegeven.

Bij een volledige nieuwbouwopgave was deze dwingende situering een minder beperkend uitgangspunt geweest dan in de opgave waarvoor Kalfsbeek thans werd gesteld om uitgerekend twee

historische gebouwen waaronder een monument van de voormalig rijksbouwmeester Jacobus van Lokhorst uit 1892 in zijn ontwerp op te nemen. Deze twee gebouwen – het andere is een vroeger schoolgebouw – staan beide met hun voorzijde naar de Catharijnesingel en vormen daarmee de even historische als aantrekkelijke aanleiding voor een frontale situering van het complex naar de stad. Het prijsgeven van zijn favoriete oplossing, opening van het gebouw naar de stad, is een verlies dat Kalfsbeek op bewonderenswaardige wijze compenseerde door aan diezelfde stadszijde tussen de historische bouwdelen in, het nieuwe zittingszalencomplex met een glazen gevelfront toch een bescheiden gezicht naar de stad te geven.

De stedenbouwkundige basis van het ontwerp kan teruggevonden worden in de historische assenstelsels van het gebied. De hoofdas van het gerechtsgebouw ligt parallel aan de assenstructuur van Catharijnesingel Noord (de singel en de spoorlijnen), terwijl de rangschikking van de entree en de bouwdelen rond het Vrouwe Justitiaplein sterk wordt bepaald door de ligging van het Sterrenhof, een historisch complex hofjeswoningen, ten opzichte van het eerder genoemde Van Lokhorst-gebouw. De centrale, elkaar kruisende assen van deze beide monumenten vormen in feite de sleutel tot de ruimtelijke verhouding van het Vrouwe Justitiaplein en het bouwkundige arrangement daaromheen.

In deze oplossing had Kalfsbeek zowel om stedenbouwkundige als om sociale redenen een spiegeling van de woonfunctie van het Sterrenhof nodig in de vorm van een appartementengebouw op dezelfde as aan de tegenoverliggende zijde van het plein. Het ontwerp van dit woongebouw – een gesloten blokvorm – is helaas niet gerealiseerd in de door hem voorgestelde U-vorm terzijde van de kantorenvleugel van het gerechtsgebouw, waardoor het complex op die plaats een minder geslaagde relatie heeft met de open ruimte tussen de 'vingers' van de kantoorvleugels.

Samenhangend geheel De plattegrond van het complex bekijkend wordt men onmiddellijk getroffen door de langgestrekte grondvorm en het samenstelsel van de vijf bouwdelen eromheen, ogenschijnlijk losse gebouwen aan een corridor. Aan de (noordelijke) stadszijde bevinden zich de twee historische bouwdelen met daar tussenin de nieuwbouw van het zittingszalencentrum, aan de (zuidelijke) zijde de nieuwbouwkantoren, vier vleugels met patio's in het midden, en de grote entree aan het Vrouwe Justitiaplein.

Wat zich op het eerste gezicht voordoet als een vrij willekeurige verzameling van verschillende bouwvormen geschakeld aan een lange binnenstraat, is in de driedimensionale realiteit verrassenderwijs toch een samenhangend geheel. Dit komt met name door de ruimtelijke structuur van de 'drager' die veel meer is dan een binnenstraat en in feite bestaat uit een autonoom, transparant bouwdeel dat niet alleen dient voor de afwikkeling van het centrale personenverkeer tussen de verschillende bouwdelen, maar tevens de fundamentele functie heeft om de ruimtelijke 'chaos' te binden. Deze immense constructie van staal en glas (150 x 21 x 6 meter) bezit het verrassende vermogen om losse bouwkundige delen tot een geheel te maken, niet door ze met schakels aan elkaar te rijgen, maar door ze als het ware een gemeenschappelijk basis te geven, een bouwkundig middenrif.

Het transparante karakter van de drager heeft het mogelijk gemaakt om totaal verschillende gebouwen en bouwdelen met elkaar tot een geheel te verbinden en ze toch helder van elkaar te onderscheiden. Aan alle zijden van het complex blijft zichtbaar dat het hier gaat om een collectie van zelfstandige en onvergelykbare bouwdelen die toch onderlinge relatie bezitten, een glasheldere oriëntatie die vanuit het interieur blijft bestaan. Vanaf het Vrouwe Justitiaplein gezien bereikt die transparantie haar absolute hoogtepunt. Van daaruit kan men over bijna de helft van de lange zijde van het complex dwars door de drager heen kijken met volledig zicht op de Van Lokhorst-vleugel en het fraai gerestaureerde torentje van

dit monument. De doorzichtige gelaagdheid en veelzijdigheid van het gerechtsgebouw worden nergens zo goed zichtbaar als vanaf deze plek.

Vanuit datzelfde standpunt wordt tevens duidelijk hoezeer die drager niet alleen functioneel betekenis heeft in de zin van binden en onderscheiden van bouwdelen, maar ook een stedenbouwkundige werking heeft. Het bovenste deel van de drager heeft hier een open karakter en zet zich dus buiten het gebouw voort als een ruimtelijk-abstrakte sculptuur, wat niet alleen bijdraagt aan de transparantie van het gerechtsgebouw zelf maar ook aan het articuleren van de ruimte eromheen. Dat deze ruimtelijke sculptuur 's nachts ook nog eens dienst doet als openluchtscherm voor een videokunstwerk maakt de drager alleen nog maar interessanter als een overgang tussen het gebouw en de betekenis van de stad. Een zichtbare justitiële identiteit blijft vanaf het voorplein achterwege. Anders dan in het gerechtsgebouw van Almelo waar het zittingszalencentrum een breed front maakt naar de stad en het kantoorgebouw daarachter oprijst als de zichtbare ondersteuning van het primaire proces, gaat het zittingszalencentrum in Utrecht ten opzicht van de hoofdingang verscholen in de diepte. Vanuit een democratische optiek en het streven van justitie om de rechtspraak een beter zichtbare plaats te geven in de samenleving is dit een weinig ideale situering, met een lange looplijn en meerdere barrières vanuit de perifere entree naar het functionele hart van complex.

Aan de andere kant – hier heel letterlijk bedoeld – heeft het zittingszalencentrum tussen de twee historische vleugels toch een visuele relatie met de stad. En helemaal gesloten vanaf die stadszijde is het zittingszalencentrum overigens ook weer niet, omdat daar achter een weinig opvallende stalen deur toch nog een afzonderlijke toegangsweg blijkt schuil te gaan naar een afgesloten publieke tribune die gebruikt kan worden ten behoeve van de zwaarst te beveiligen strafzittingen.

Toneeldoos Manifesteert het zittingszalencentrum zich in Almelo vooral als een kleurrijke en direct herkenbare 'toneeldoos' – de buitenmuren en daarmee corresponderende binnenwanden achter de rechterschermen zijn alle geschilderd in het intense nachtblauw van Van Gogh – zijn Utrechtse pendant hult zich exterieur in een weinig expressief mangaan en gedraagt zich ook met betrekking tot het interieur maximaal neutraal. Deze bewuste keuze vloeit voort uit de opvatting dat kleur van het exterieur een uitdrukkingsmiddel is van stedenbouw en het zittingszalencentrum op deze specifieke plek – gelegen tussen twee historische gebouwen met prachtig bewerkte en doorleefde baksteengevels – de belovende bouwdeelen geen ijdele concurrentiezucht behoort aan te doen.

De enorme glazen raampartijen die de zittingszalen frontaal openen naar de stad zijn aan de buitenzijde voorzien van grote houten lamellen om inblik vanaf het straatniveau te verhinderen. Verder heeft dit bouwdeel precies in het midden nog een cascade-achtige vensteropening, golvend over vier verdiepingen ter hoogte van de publieke wacht ruimten. Het interieur, met zijn maximale visuele openheid en zijn heldere maar van iedere overvloed abstergerende inrichting, is geheel in overeenstemming met deze atmosfeer van sobere expressiviteit. Zo beschikt – minder vrij misschien dan in Almelo – ook het zittingszalencentrum in Utrecht volgens Kalfsbeeks strikte mores over voldoende zeggingskracht en tast het ontwerp de gewenste neutraliteit niet aan die naar zijn smaak aan deze cultuurhistorische zijde van het complex geboden is.

Persoonlijke signatuur Ook de andere gevelzijden van het complex – een verbindingsdeel tussen het vroegere schoolgebouw aan de oostelijke zijde met daaronder de toegangen naar de ondergrondse remise en parkeergarage en de vier nieuwe kantoorvleugels van respectievelijk vijf en zes etages – munten uit door hun ingetogen bakstenen karakter. Zeker in vergelijking tot gebouwen

in de omgeving met hun pseudo-mediterrane façades, zijn Kalfsbeeks gevelwanden met hun handvorm rode bakstenen een toonbeeld van klassieke zin voor esthetiek.

Cor Kalfsbeek beschouwt deze vier kantoorvleugels – zelf omschrijft hij ze liever als 'vingers' – als zijn persoonlijke signatuur op dit gebouw. Tegenover de beide historische bouwdeelen van het complex vormen ze een kloek, eigentijds gebaar waarmee binnen het ontwerp meer dan honderd jaar bouwkunst wordt overbrugd en een relatie tussen de negentiende eeuw en de eenentwintigste eeuw ontstaat die bedoeld is om duurzaam stand te houden. Deze kantoorvleugels dragen klassieke, tamelijk subtiele verwijzingen naar het verleden, zoals een grijs gekleurd basement en dito metselbanden, maar betonen zich in hun oppervlakken toch vooral moderne bouwdeelen met een 'ingebakken' kwaliteit. Daardoor kunnen ze, net als hun historische tegenhangers in het complex, door het ouder worden alleen nog maar aan schoonheid winnen.

In het zoeken naar historische verwantschap is Cor Kalfsbeek gelukkig zichzelf gebleven en heeft hij zich door de zuidelijke invloed van Giorgio Grassi merkbaar laten inspireren bij zijn indeling en de ritmiek van de vensters. Door de raampartijen overal met de gevels tot een strak oppervlak te versmelten en ze dan aan de onder- en bovenzijde in rijen verzonken kozijnen van natuursteen en hardhout terug te leggen, ondergaat de nuchtere schoonheid van het Hollandse functionalisme een romaanse relativisering. Deze en andere oplossingen in het ontwerp zijn tekenend voor het behoedzame zoeken van Kalfsbeek naar de oplossing voor, zoals hij het zelf uitdrukt, 'een hele eenvoudige, Nederlandse opgave in een tijd waarin we worden doodgegooid met vormrichtingen'. Stedenbouwkundige context en het richtsnoer van de geschiedenis zijn voor hem de reddingsboeien voor de overleving van moderniteit. In Utrecht heeft hij ze beide uitgeworpen.

Gerard Kerkvliet

Op het Vrouwe Justitiaplein, tegenover de entree van het Gerechtsgebouw Utrecht, staat een opmerkelijk kunstwerk. Het is een 25 meter hoge baksteenrode zuil van Nicholas Pope. Geen klassieke vorm die verwijst naar de Grieks-Romeinse cultuur – de bakermat van ons recht – maar een organische pilaar die eerder doet denken aan een immens been, wiebelend op zoek naar evenwicht. In dit werk heeft de Britse beeldhouwer het wikken en wegen en het 'flexibel bewegen van rechters tussen voors en tegens' op abstracte wijze verbeeld. Zijn zuil is meer dan een fraaie ruimtelijke vorm. Ook zonder er drie keer omheen te lopen om de tekst 'Vrouwe Justitia' erop te kunnen lezen, is zij onmiskenbaar een magistrale vingerwijzing naar de bestaansreden van dit gebouw. Tegenover het grote gebaar van Nicholas Pope is diep in het hart van het gebouw een even betekenisvol als minimalistisch teken aangebracht. In de zittingszalen, daar waar het kernproces zich afspeelt, overheersen de tonen wit en grijs en dragen bij tot een sfeer van ingetogen neutraliteit. In die ambiance heeft interieurarchitect Sibylle Kalfsbeek een subtiele inbreuk gepleegd op de uniformiteit van het zaalmeubilair. Zij heeft gekozen voor toepassing van één type kunststoffen stoel, antracietgrijs en onbekleed voor de bezoekers, maar voorzien van een opvallende signaalrode bekleding voor de advocaten en hun cliënten. Dit ogenschijnlijke detail, de kleur van een bepaald aantal stoelzittingen, doorbreekt niet alleen het tonig formele karakter van deze ruimte maar geeft haar ook extra betekenis. Wie plaatsneemt in het huis van Vrouwe Justitia is niet zomaar een 'nummer' uit een rij, maar een mens over wie recht gesproken wordt. Een plek met een gezicht, voor wie het teken wil verstaan.

Binnen de denkbeeldige cirkel die deze twee punten kunnen vormen, bevindt zich een gerechtelijk complex dat zich eerder laat kennen als een verzameling van afwisselende plekken en atmosferen dan als een hecht justitieel bolwerk. Pas wanneer men Pope's vingerwijzing tot het einde volgt en de weg bewandelt naar

het centrum van dit complex geeft het gerechtsgebouw uiteindelijk zijn ware ziel prijs, die van een in alle nuchterheid rechtspraak-producerend bedrijf.

Ondertussen, wandelend op die weg, heeft men al volop kunnen ervaren hoezeer de architectuur hier in tal van opzichten spot met de traditie van een strenge en doelbewust naar onzag strevende justitiële bouwkunst. En tevens hoe sterk de beeldende kunst, de landschapsarchitectuur, maar bovenal de interieurarchitectuur hierin hun eigen relativerende rol spelen en zich hierbij meer gedragen als de muzen dan als de schikgodinnen van de bouwkunst. Tezamen maken ze het gerechtsgebouw – allereerst een ruimtelijk en transparant stelsel van sterk van elkaar verschillende karakteristieke werk- en verblijfplaatsen – tot een aangenaam landschap om in te vertoeven. Slechts in laatste instantie, daar waar ruimte voor rituelen, sober decorum en de hoogste veiligheid werkelijk geboden zijn, worden grenzen scherp getrokken en betreedt men voelbaar justitieel gebied.

Toneel Met het zittingszalencomplex als toneel van rechtspraak valt kennelijk niet te spotten. Alle veranderingen in de samenleving ten spijt gaat het hier nog altijd om een justitiële macht die oordeelt of wetten zijn overtreden en straffen uitdeelt als dat het geval is. En ook al ontbreekt het humane karakter hier niet – alleen al de grote raampartijen die vanuit de rechtszalen en de wacht ruimten een meer dan symbolisch uitzicht bieden op de wereld buiten getuigen daarvan – zowel het ontwerp als de inrichting vermijden er elk eufemisme en leggen het justitiële hart van het bedrijf zonder veel omhaal bloot.

De balie- en wacht ruimten op de vier verdiepingen bij de zalen zijn modern-klassiek ingericht met witte wanden, mooie halfronde balies van blank eikenhout en roestvrijstaal en zithoeken met zakelijk antracietgrijs wachtkamermeubilair. Omgeven door lichtgrijze metalen systeemplafonds, blanke parketvloeren, houten

scheidingselementen en witte maanvormige wandlampen schept dit alles een stemmig overgangsgebied naar de zeker zo ingetogen ontworpen en ingerichte zalen.

In de zittingszalen domineren eveneens de kleuren wit en grijs en de houtkleur van het meubilair. Dit sobere visuele regime prikkelt de bezoeker onbewust om eerst te kijken naar die spectaculaire glazen gevelpartijen die door hun externe lamellenstructuur wel uitzicht geven naar buiten, maar omgekeerd, de blik naar binnen, om veiligheidsredenen verhinderen. Wanneer men beseft dat de meeste rechtszalen in ons land – ook de nieuwgebouwde – doorgaans slechts door hoge ramen of dakvensters voor het daglicht zijn ontsloten, is deze transparantie een toonbeeld van openheid en staat zij in scherp contrast met de traditionele beslotenheid die zich elders maar al te vaak manifesteert als een voorafschaduw van detentie.

Bij nadere beschouwing vallen in deze ruimten ook andere staaltjes van zorgvuldig vakmanschap op, zoals de ontwerpen van de zaaldeuren met hun geraffineerd lijnenprofiel en niet het minst die van de verschillende typen tafels waarin Sibylle Kalfsbeek haar affiniteit met Bauhaus niet verloochent. Alle tafels – voor de rechters, de officieren en de advocaten met hun cliënten – zijn door haar ontworpen waarbij zij er in geslaagd is binnen de verplichte maatvoering en veiligheidsvoorschriften stijlvolle vormen te creëren die ondanks hun afgeslotenheid toch een zekere lichtheid weten te bewaren. Tussen de tafels voor de rechters en de officieren van justitie bestaat een maximaal verschil; tegenover de rechte kubusvormen voor de rechters en hun secondanten staan de cirkelvormige compacte vormen voor de officieren. Bij de rechterstafels is het haar bovendien gelukt om – van de nood een deugd makend – een extra dimensie te bereiken door de stalen beschermingsplaat in dit meubilair niet alleen een functionele maar ook een zichtbaar esthetische werking mee te geven. Met het al eerder genoemde kleureffect van de stoelen betoont zij zich

op deze plek een ontwerper die expressie niet schuwt maar deze toch liever uit functionaliteit laat ontstaan dan haar als een begerenswaardig en op zichzelf staand doel na te streven.

Meervoudige identiteit De overheersende karakteristiek van het Gerechtsgebouw Utrecht is ongetwijfeld zijn unieke meervoudige identiteit als een complex van (monumentale) oud- en nieuwbouw, bestaande uit duidelijk onderscheiden delen die met elkaar zijn verbonden door een uitzonderlijke 'drager', een bouwkundig volume van staal en glas, deels fungerend als binnenstraat en deels als ruimtelijke sculptuur. Deze diversiteit – die men tijdens een rondgang door het gebouw ervaart als een aaneenschakeling van afzonderlijke maar niet afgesloten sfeerilanden – wordt door het interieurontwerp op een natuurlijke wijze ondersteund en versterkt.

Op de historische plaatsen in het complex met hun zeer uitgesproken visuele (deel)identiteit, heeft het interieurontwerp vooral een dienende rol en beperkt zij zich voornamelijk tot keuze van kleuren, materialen, stoffering en meubilair. In de nieuwe bouwdelen, en met name de vier kantoorvleugels aan de westzijde van de binnenstraat, is voor de interieurarchitectuur daarentegen een prominente rol weggelegd, zoals nog wordt toegelicht. Toepassing van beeldende kunst als toegevoegd element in de programmatuur van het interieur blijft in dit complex geconcentreerd op de grensvlakken tussen het complex en de openbare ruimte en vervult daarmee in feite een publieke rol.

De twee bestaande historische bouwdelen van het complex zijn een monumentaal neorenaissance laboratoriumgebouw van oud-rijksbouwmeester Van Lokhorst aan de noordelijke zijde en een voormalig middelbare schoolgebouw aan de zuidelijke zijde. Beide laat-negentiende eeuwse bouwdelen vormen thans de vleugels waarmee het gerechtsgebouw als het ware zijn armen uitstrekt naar het historische centrum van de stad met haar befaamde

groene long, het Wilhelminapark. In de beschermende omarming van deze zorgvuldig gerestaureerde bouwdelen ligt het nieuwe zittingszalencentrum, weloverwogen met het gezicht naar de samenleving en hiervan slechts afgescheiden door een tuin met statige bomen en een dertig meter lang hek, bestaande uit het tweede kunstwerk van Nicholas Pope, een reeks van langgerekte, dansende en bijna menselijk-organische spijlvormen.

De restauratie en de aanpassing van deze beide historische bouwdelen zijn met groot respect voor hun architectonisch verleden verricht. Vooral bij de Van Lokhorst-vleugel – een uitbundig staaltje van neorenaissance expressiviteit – bestond dat er voornamelijk uit om, meer nog dan het exterieur, het interieur te ontdoen van het sediment van jaren en weer in zijn oorspronkelijke decoratieve rijkdom zichtbaar te maken. Tegenover de soberder vleugel van het voormalige schoolgebouw manifesteert de Van Lokhorst-vleugel zich daardoor thans als een ware kunsthistorische hoorn des overvloeds met zijn verrassende neorenaissance metselwerk, zijn trappenhuis vol met smeedwerk, zijn vele vensters met glas in lood en zijn volledig met oosterse tegellambrizeringen gedecoreerde gangen.

Waar ingrepen of toevoegingen nodig waren, bijvoorbeeld voor de verbindingen naar de binnenstraat, is dat gebeurd dat met harmonische overgangen en referenties naar authentieke patronen, maten en materialen zonder trouwens de historie te imiteren. In de gebruiksruimten zoals enquêtekamers en kantoorvertrekken komt het historische respect tot uiting door handhaving van de originele hoogten en het zo min mogelijk aantasten van de ruimten. Om de grote laboratoriumruimten van weleer te delen zijn reversibele tussenwanden gebruikt, maar verlaagde plafonds ontbreken en maken de ventilatiekanalen tot een even noodzakelijk als begrijpelijk kwaad.

Opvallende ontwerpen van Sibylle Kalfsbeek in dit bouwdeel zijn onder meer een heldere, met veel blank hout ingerichte advocaten-

kamer, de inrichting van diverse vergaderzalen en een sfeervol bedrijfsrestaurant op de zolderverdieping. Representatief voor haar harmonieuze ontwerpbenadering zijn ook twee kleine balies die zich als bescheiden yin en yang-komma's in de cirkelvormige verbreding van een gang op de begane grond voegen.

Tegenover de twee historische bouwdelen en het markante zittingszalencentrum ertussen hebben de vier kantoorvleugels aan de tegenoverliggende zijde van de binnenstraat op het eerste gezicht een hoog no-nonsense gehalte. Van buitenaf gezien kunnen ze door hun ritmische vensterstructuur gemakkelijk worden aangezien voor huisvesting volgens de standaardformule van het traditionele cellenkantoor. Niets is echter minder waar. Wie een van die vier 'kantoorvingers' van vijf of zes verdiepingen binnengaat en liefst meer dan een van de in totaal 22 afdelingen bezoekt, wordt geconfronteerd met het niet alledaagse beeld dat een intensief proces van kantoorinnovatie heeft opgeleverd. Op de plaats in het complex waar men dat het minste zou verwachten heeft zich kennelijk een vernieuwing afgespeeld die tegenover de rijkdom van het verleden op de eerder genoemde plekken nog wel eens als hét historische kenmerk van deze tijd erkend zal worden. Vrijwel geen enkele afdeling van de drie gebruikers van dit bouwdeel ziet er qua inrichtings- en gebruikspatroon hetzelfde uit nadat er – per afdeling maar liefst – is gekozen voor een eigen mix van flexibele en vaste werkplekken, van individuele en gemeenschappelijke werkruimten en van een ordening van het kantoorlandschap in zelfverkozen concentratie-, communicatie- en administratieve gebieden.

Zowel de ontwerpen als de inrichting zijn door Sibylle Kalfsbeek, in nauw samenspel met de projectleiders van de Rijksgebouwendienst en het gerechtshuis maar vooral met de gebruikers ontwikkeld tot hun huidige, soms zeer verrassende eindconcepten. Wat thans in feite het pièce de resistance vormt van dit complex – zeker vanuit het perspectief van interieurontwerp – heeft niettemin

jarenlang aan een zijden draadje gehangen maar is nu na realisatie een aanmerkelijk minder omstreden proeve van vernieuwing.

Kantoorinnovatie Kantoorinnovatie is tien jaar na haar introductie al bijna een klassiek begrip. Vrees voor pure nieuwlichterij kan dus nauwelijks verklaren dat ze eerst, ook bij de gebruikers van het gerechtsgebouw, bezwaren en soms zelfs expliciet verzet oproept. Kantoorinnovatie doet sommigen immers nog altijd denken aan 'bag people', bureau-loze kantoor-nomaden, zwerfend van plek naar plek met winkelwagentjes vol paperassen. Het bestaan van zulke beelden hangt ongetwijfeld samen met de eufore introductie van kantoorinnovatie in de jaren negentig. 'Mensen die niet in dit concept passen kunnen maar beter een andere baan zoeken', heette het toen nog, nota bene uit de mond van een zich noemende 'human resource' manager.

Kantoorinnovatie, alle mooie filosofie ten spijt, komt primair voort uit het streven om beschikbare kantoorruimte efficiënter te gebruiken. Niemand kan het zich tegenwoordig permitteren om daar niet goed over na te denken, ook justitiële organisaties niet. Het JR 120-project mag de afgelopen vijftien jaar weliswaar de grootste huisvestingsnood van justitieel Nederland hebben gelenigd, de druk op de gerechtelijke diensten blijft groeien en houdt daarmee de vraag actueel of zij met meer mensen en minder gebouw toe kunnen zonder in te boeten aan kwaliteit. In Utrecht ligt dat niet anders waardoor men ook hier bereid was te kijken naar de bezettingsgraad van vaste werkplekken, naar de toename van deeltijdwerken en naar andere argumenten die kunnen pleiten voor het 'inklinken' van huisvesting, zoals de groei van (tele)werken en de digitalisering van werkprocessen en archieven. Kantoorinnovatie was dus wel verdacht maar niet bij voorbaat veroordeeld.

Nu aan het einde van een weerbarstige rit een ruimtebesparing van vijftien procent is bereikt – bij rigoureuze geflexibiliseerde kantoren zijn besparingen van 35% haalbaar – zal niemand in

Utrecht het nut van kantoorinnovatie bestrijden, maar wordt het bereikte resultaat inmiddels toch meer als uitkomst dan als doel gezien. Sleutel daarin zijn de constatering van betrokken projectleiders dat 'mensen veranderen toch niet lukt' en 'vaste werkplekken alleen worden opgegeven als er iets overtuigends tegenover staat'. Wat zij hiermee tot uitdrukking brengen is dat kantoorinnovatie alleen maar zin heeft wanneer de medewerkers zonder keurslijf kunnen meepraten en -beslissen over het verdelingsvraagstuk van hun individuele en gezamenlijke werkruimten en niet gedwongen worden a priori hun vaste plek op te geven. Want dat is waar het volgens hen op de keper beschouwd om draait: of mensen hun individuele 'eigendomsrechten' willen beperken terwille van het collectief, en onder welke condities ze daartoe bereid zijn. Eenvoudig vertaald, ze moeten er beter van worden, anders gaan de hakken in het zand.

De les die de kantoorinnovatie in Utrecht heeft geleerd is bij uitstek representatief voor deze kentering in het denken. Sterker nog, zij belichaamt die kentering zelf met een totstandkomingsproces waarin eerst een 'top-down' benadering moest sneuvelen om uiteindelijk 'bottom-up' het einddoel te bereiken: tientallen afdelingen die de kantoorinnovatie allemaal op hun eigen manier hebben ingevuld. Sommige geheel geflexibiliseerd zonder vaste werkplekken en met trolley's om wisselend naar taak een plaats te kiezen, tot kantoren met nog de nodige, zij het kleinere en al of niet met tweeën gedeelde werkplekken.

De wijze waarop die afdelingen zijn ingedeeld tekent de consensus ten voeten uit: medewerkers van elke afdeling afzonderlijk hebben in workshops samen met Sibylle Kalfsbeek 'poppenkantoor-tje' gespeeld op een heuse maquette om zo het inrichtingsconcept van hun nieuwe werkomgeving te bepalen. Terwijl de afdelingen van de ene gebruiker (de Rechtbank) overwegend kozen voor het behoud van kleine maar persoonlijke werkvertrekken, legden afdelingen van andere gebruikers (zoals Parket en Commissie

Gelijke Behandeling) een veel zwaarder of zelfs een geheel exclusief accent op flexibiliteit.

Onderzoek Op alle afdelingen is onderzoek gedaan naar de relatie tussen de werkprocessen, de logistieke ondersteuning en de daarbij passende ruimtelijke behoeften, zowel op individueel als op collectief niveau. Hierdoor werd gedetailleerd zicht verkregen op de nieuwe verhoudingen en indelingen tussen de gewenste stille (vaste of flexibele) werkplekken in concentratiegebieden, de collectieve werkplekken in administratieve gebieden en de praat-, lees- en ontspanningsplekken in zogeheten communicatiegebieden. Om hiermee goed te kunnen variëren was de cellenstructuur al losgelaten en waren technische randvoorwaarden geschapen door een afwijkend plafond/band rasterstramien. Hierdoor zijn werkvertrekken aan de gevelzijde altijd 3,60 meter breed (twee ramen) met een diepte van naar keuze 3,00 meter (een bureau) of 4,20 meter (twee bureaus) en ontstaan meer of minder brede middengebieden die verder met het 1,20 meter diepte/1,80 meter breedte stramien kunnen worden ingedeeld.

In vrijwel alle varianten is dit gemeenschappelijke middengebied sterk benut met allerlei combinaties van collectieve functies en faciliteiten. In deze zeer gezichtsbepalende ruimten bevinden zich lees- en besprektafels, gemakkelijke zitjes, rook- en vergaderkamers, maar ook collectieve faciliteiten ten behoeve van postafhandeling, dossieropslag en archivering, fax- en reproducties, internetkiosken en displays met documentatie. Gebleken is dat veel medewerkers – van hoog tot laag – deze gemeenschappelijke ruimten heel aantrekkelijk vinden en vanwege hun meerwaarde vrijwel moeiteloos genoeg nemen met kleinere individuele werkvertrekken. Dit zal ongetwijfeld ook worden bevorderd door het prettige, transparante karakter van die kamers met tussenwanden van stalen platen in aluminiumkleur en een voorzijde die inclusief de schuifdeur bestaat uit gedeeltelijk op kijkhoogte gematteerd

glas. De schuifdeuren zijn uiteraard gekozen omwille van de ruimtebesparing.

Vergeleken met het klassieke beeld van kantoorgangen met reeksen kamers aan weerszijden, zijn deze kantoren van het gerechtsgebouw een revolutionaire trendbreuk. Wie zo'n kantoorafdeling bezoekt stapt vanaf de binnenstraat niet een gang op maar betreedt direct een echte ruimte, die – afhankelijk van de indeling en de inrichting – associaties oproept met de beschutting en de ruimtelijkheid van een overdekt plein of de afdeling van een warenhuis. Niet de 'deling' is het meest in het oog springende aspect maar de 'eenheid', zelfs wanneer gekozen is voor een groot aantal individuele werkruimten aan weerszijden van de vleugel, want ook die tasten door hun glazen transparantie de beleving van ruimtelijkheid niet wezenlijk aan. Dat laatste gebeurt hoogstens enigszins wanneer op sommige afdelingen in de centrale gebieden – ondanks de dossierbeperking en opschoning van archieven – een hoge dichtheid van archiefkasten (nog) niet te vermijden is.

Dat een rationeel en soms zelfs onverbloemd opportunistisch streven als kantoorinnovatie in deze setting met medezeggenschap van scherpzinnige maar niet altijd even veranderingsgezinde gebruikers is geslaagd, mag ongetwijfeld voor een flink deel worden toegeschreven aan de artistieke en diplomatieke gaven van interieurarchitect Sibylle Kalfsbeek. Zij heeft – met stromen mee, maar soms ook met stromen tegen – een gebouw ingericht zoals men dat maar weinig tegenkomt. Dat het daarvoor benodigde budget twee tot drie keer zo hoog ligt dan doorgaans beschikbaar is doet aan die prestatie weinig af en is trouwens een investering die door de totale ruimtebesparing op dit kantoor naar verwachting in zeven jaar wordt terugverdiend. Wat telt op deze vier 'kantoorvingers' is toch in de eerste plaats de realisatie van een functioneel, innovatief en esthetisch werk- en verblijfsklimaat waarmee het gerechtelijk apparaat zich aan het begin van een nieuwe eeuw – net zoals door het gehele complex – van een andere kant laat kennen.

In de ruimtelijke structuur boven de entree van het gebouw aan het Vrouwe Justitiaplein treden bij het invallen van de avond twee camera's op rails in beweging. Een media-installatie van Arno van der Mark die elke nacht videobeelden projecteert tegen het plafond van de corridor, voor iedereen zichtbaar vanuit de openbare ruimte. Onschuldige beelden van kleuters, die spelen, knutselen, praten, elkaar helpen of ruziemaken en die, als ze groot zijn, hun conflicten misschien – anders dan wij – buiten het justitiële strijdperk kunnen uitvechten. Een mooier slotbeeld kan een inzichtelijke transparante organisatie niet meegeven.

Gerard Kerkvliet

Gezichtsbepalend Een nieuw gerechtsgebouw op een nieuwe centrumlocatie. Aan de achterzijde grenzend aan de singel om de historische binnenstad, maar stedenbouwkundig gericht op de nieuwe verbinding van het Stationsgebied naar het Hoogh Boulant-terrein en het nieuwe Academisch Ziekenhuis. Een gebouw dat uit de aard van zijn bestemming aan allerlei specifieke eisen moet voldoen – beveiliging, separate looproutes voor publiek, verdachten, rechters en advocaten, zittingszalen en cellencomplexen. Het ligt niet voor de hand om in zo'n gebouw twee negentiende-eeuwse monumenten op te nemen, uitgewoond, vervallen en met de ingang aan de verkeerde kant. Maar we mogen ons gelukkig prijzen dat het is gebeurd. Want wat er nu ligt is een object in een reeks van nieuwe gerechtsgebouwen in Nederland, uniek in vormgeving en in gebruiksmogelijkheden. Deels door de oude rooijnen bepaald doet dit gebouw recht aan de historische stedenbouwkundige structuur, en is het tegelijk gezichtsbepalend voor een nieuw deel van de stad.

Drie monumenten Als in de negentiende eeuw aan de noordzijde van de Catharijnesingel een aantal rijksuniversitaire instellingen wordt gerealiseerd, is dit gebied nog maagdelijk groen. De gegoede burgerij kijkt tijdens haar digestieve wandelingen over de stadswallen uit op de restanten van het uitgestrekte landgoed Nieuwenoord en het Sterrebos. Na de komst van het Stads- en Academisch Ziekenhuis, dat rond het midden van de negentiende eeuw uit de binnenstad verhuist, komt het gebied echter snel tot ontwikkeling. In 1890 bouwt rijksbouwmeester Jacobus van Lokhorst in twee jaar tijd het laboratorium voor anorganische scheikunde en gezondheidsleer, het eerste in een reeks gebouwen in neorenaissancestijl. Het is een tijd die behoefte heeft aan zelfbevestiging. Ongerustheid over de ontwikkelingen in Duitsland wakkert het nationalisme in Nederland sterk aan. Niet alleen worden grote militaire projecten ondernomen, maar ook wordt van de bouwkunst verlangd dat zij

een uitstraling van nationale eenheid en eigenheid heeft. De inspiratie daarvoor moet gehaald worden van ver voor de sterk verzuilde samenleving van dat moment, waar 'katholieke' bouwkunst felle protesten van de protestanten oproept, en andersom. En zo ontstaat er een bijzondere gebouw dat met zijn stilistische kenmerken uit de van zestiende, vroeg zeventiende eeuw – de geboortetijd van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden – bijna een politiek statement was.

Naast het hoekpand van Van Lokhorst wordt enkele jaren later door van Lokhorsts opvolger Johannes Vrijman het farmaceutisch instituut gebouwd. Het ligt iets verder van de weg, waardoor een karakteristiek pleintje aan de Catharijnesingel ontstaat. Daarnaast, maar evenwijdig aan het hoekpand, verrijst in de tussentijd een HBS, een typisch voorbeeld van utilitaristische bouwkunst uit die tijd – degelijk, sober, maar met de vanzelfsprekende dimensies die meer gebouwen uit die tijd kenmerkt. Op het moment dat de eerste plannen voor een nieuw gerechtsgebouw worden ontwikkeld, zijn deze drie monumenten op een rij een gegeven.

Een kroonjuweel Er zijn altijd veel argumenten denkbaar om een pand aan de sloophamer prijs te geven, net zoals er tal van redenen bedacht kunnen worden om het te behouden.

Aanvankelijk wordt het kleine pleintje aan de Catharijnesingel gezien als een logische opmaat voor een hoofdingang. Dat betekent al snel dat het middelste pand niet gehandhaafd kan worden. Het is te klein om een eventuele hoofdingang te bergen en straalt door de relatief oninteressante architectuur te weinig cachet uit. Daarmee valt het doek voor het instituut van Vrijman. Pas in tweede instantie, met de komst van Cor Kalfsbeek als architect, ontstaat het idee om het gebouw te oriënteren op het Centraal Station en op de nieuwe verbinding van parallel aan het spoor.

Het is ook Kalfsbeek die de opdracht krijgt beide resterende monumenten in zijn ontwerp te integreren. Hoewel beide gebouwen

in juridische zin geen beschermde monumenten zijn – in tegenstelling tot het inmiddels afgebroken gebouw van Vrijman – wil de gemeente in het kader van het beschermd stadsgezicht deze laatste restanten van de originele gevelwand behouden. Ook de Rijksgebouwendienst heeft een sterke voorkeur voor een passende herbestemming van deze rijksgebouwen. Om recht te doen aan de oorspronkelijke stedenbouwkundige situatie bepaalt de gemeente tevens dat de nieuwbouw zich moet richten naar de oorspronkelijke rooilijnen van het gebouw van Vrijman.

Zeker is dat de HBS, hoewel die niet beschikt over een bijzondere architectonische waarde, door zijn eenvoudige indeling in ruime blokken eenvoudig geschikt te maken was voor een kantoorbestemming. Hergebruik lag daarmee in zekere zin voor de hand. Het gebouw van Van Lokhorst is in de eerste plaats bewaard als architectonisch juweel. De U-vormige plattegrond en de vrijwel symmetrische opzet zijn uitzonderlijk voor diens oeuvre, dat over het algemeen te functionalistisch is om veel strikte symmetrie toe te laten. Vooral de gevels, met hun rijke en consequent doorgevoerde Hollandse renaissancestijl en geschilderde tableaux met opschriften, zijn van opmerkelijke architectonische en visuele waarde.

Evenwichtige compositie Wie zich een oordeel wil vormen over het eindresultaat, en een antwoord wil geven op vraag in hoeverre de architect erin is geslaagd om oud en nieuw te integreren in een aantrekkelijk en goed functionerend geheel, moet het gerechtsgebouw zowel van buiten als van binnen bekijken.

De singelzijde van het complex is een evenwichtige compositie. De twee monumenten worden verbonden door een bakstenen middendeel dat harmonieus aansluit op de oude stenen. De houten lamellen van de zittingszalen benadrukken de horizontale lijn en vormen visueel een extra verbindend element tussen de beide monumenten.

Visueel sterk is ook de glazen 'drager' waaraan alle bouwdelen zijn verbonden maar als element toch min of meer 'los' worden gehouden. Met name de twee monumenten profiteren hiervan. Door het gebruik van glas is er aan de voorzijde, bij aankomst op het Vrouwe Justitiaplein, al een groot deel van het karakteristieke Van Lokhorst-gebouw te zien.

Hoewel het veeleer een overweging van langetermijnflexibiliteit zal zijn geweest die de architect ertoe heeft aangezet beide monumenten zo aan te hechten dat zij met een relatief kleine ingreep weer als zelfstandige entiteiten een nieuwe bestemming zouden kunnen krijgen, laat de gekozen oplossing beide gebouwen optimaal in hun esthetische waarde. Dat de Rijksgebouwendienst ten tijde van de ontwikkeling een zekere voorkeur had voor kantoorpanden die bij veranderende omstandigheden gemakkelijk voor een deel onderverhuurd kunnen worden, lijkt de architect daarmee en passant te onderstrepen.

Het integreren van monumenten in nieuwbouw is niet alleen een zaak van esthetiek. Aan vrijwel elk modern kantoorgebouw, maar zeker aan een gerechtsgebouw worden stringente eisen gesteld met betrekking tot geluidsisolatie en veiligheid. Duidelijk is dat de architect hier af en toe concessies heeft moeten doen. De deels wel erg zwaar uitgevoerde voorzetramen verstoren het gevelbeeld, en ook andere technische oplossingen doen soms wat gekunsteld aan, ondanks – of misschien net vanwege – de poging om precies aan te sluiten op de oude details. Historisch verantwoord én mooi is daarentegen het 'geel' van de kozijnen, dat veel beter harmonieert de rode baksteen dan het in de jaren zestig opgebrachte wit.

Rustgevende atmosfeer Van binnenuit bekeken is het vooral het pand van Van Lokhorst dat als geïntegreerd element een meerwaarde verleent aan het Gerechtsgebouw Utrecht. Door de keuze van een plattegrond in U-vorm – de drie hoofd vleugels zijn

gegroepeerd om een rechthoekige patio – sloot Van Lokhorst bewust aan op vormen uit de middeleeuwse traditie; het instituut heeft binnen dan ook een ietwat 'kloosterachtige' sfeer. Omdat de hoofdentree geplaatst is tegenover de patio, aan de andere kant van de drager, is het die iets strenge, maar tegelijkertijd rustgevendende atmosfeer die de eerste indruk bepaalt.

De kenner zal enkele typische kenmerken van de bouwmeester opvallen, zoals het opvallend smalle trappenhuis in de korte vleugel en de gietijzeren zuilen. Veel details zijn met liefde gerestaureerd, zoals de fraaie neorenaissance tegeltableaus in de gangen en de in patronen gelegde tegelvloeren. Het destijds aangebrachte sjabloonwerk met zijn prachtige florale en historiserende motieven was al grotendeels verdwenen tijdens de talloze inpandige verbouwingen die het pand als universitaire instelling had ondergaan. Uit de teruggevonden details kan niettemin worden opgemaakt dat het pand bij oplevering zeer rijk moet zijn ingericht. Feit is dat in heel het pand gepoogd is aan te sluiten bij de originele, vaak wat donkere kleuren die Van Lokhorst gebruikte. Dat ook daar niet alle details geslaagd zijn is begrijpelijk, en aanpassing waarschijnlijk een kwestie van tijd.

Hoewel veel soberder van afwerking ademt ook de voormalige HBS nog een laat negentiende-eeuwse atmosfeer; niet zozeer de oude details, als wel de verhoudingen geven ook dit deel van het gerechtsgebouw een eigen karakter. Zeker de moeite waard is het grote centrale trappenhuis met zijn gebrandschilderde raampartij.

Variëteit Een nieuw gerechtsgebouw op een nieuwe centrumlocatie. Twee monumenten, deels behoorlijk vervallen, zijn weer aangeheeld en tot een eenheid hersteld.

Mede door het besluit om twee bestaande gebouwen met een radicaal afwijkende architectuur op te nemen is het nieuwe Gerechtsgebouw Utrecht een spannend gebouw geworden, dat zich op de eerste plaats kenmerkt door een fraaie schakering van

volumes. Het is duidelijk dat Kalfsbeek de monumenten als uitdaging heeft opgevat, een gegeven dat in zijn ontwerp niet moest worden verdoezeld, maar juist liefdevol moest worden omarmd.

Voor de gebruikers – Arrondissementsrechtbank Utrecht, Arrondissementsparket, Centrale Raad van Beroep en de Commissie Gelijke Behandeling – is het een gebouw geworden dat veel meer variëteit aan ruimtes biedt dan een volledig modern gebouw. De nieuwbouw biedt de faciliteiten die de moderne (straf)rechtspraak soms nodig heeft, zoals zware beveiliging, gescheiden looproutes en audiovisuele communicatiemiddelen. Het gebouw van Van Lokhorst biedt kleinere, meer intieme zittingszalen, waar in wijsheid familie- en civielrechtelijke zaken kunnen worden afgehandeld. De bestuursrechtspraak met haar eigen inhoudelijke insteek is in de oude HBS ook fysiek op subtiële wijze afgekaderd van de arrondissementsrechtspraak.

Wat ook het eindoordeel mag zijn van eventuele volgende generaties over dit gebouw, zeker is dat Kalfsbeek de erfenis van eerdere generaties op een aantrekkelijke manier heeft doorgegeven. Alle betrokken partijen hebben met dit project meer inzicht gekregen in de denk- en werkwijze van de negentiende-eeuwse architect – een inzicht dat mogelijk ook in volgende projecten van pas kan komen. Cor Kalfsbeek heeft een opmerkelijk gebouw afgeleverd. En het bewijs dat de integratie van monumenten in nieuwbouw, zelfs bij een omvangrijk en zeer specifiek programma van eisen, logistiek en gebruikstechnisch voordelen kan hebben is misschien nog wel opmerkelijker.

Bart van Ratingen

Het verhaal van het nieuwe gerechtsgebouw in Utrecht is er een van architectuur, van negentiende-eeuwse monumenten en van stedenbouwkundige inpassing. Toch is dit 'slechts' het topje van de ijsberg. Achter het nu tastbare gebouw gaan jaren van planontwikkeling en van overleg tussen verschillende partijen schuil. Processen die nu niet meer zichtbaar zijn, maar die van grote invloed zijn geweest op de manier waarop dit gebouw tot stand kwam.

Voor deze meer planmatige kant van het verhaal gaan we twintig jaar terug, toen de gemeente Utrecht zich met een ingrijpende stedenbouwkundige ontwikkeling geconfronteerd zag. Zowel het ziekenhuis als de universiteit verhuisde naar de Uithof aan de rand van de stad. Dit had een enorme impact op het gebied rond het spoor, dat van oudsher was 'bevolkt' door het ziekenhuis en verschillende universiteitsgebouwen. Met het wegtrekken van deze instituten ontstond een potentieel voor herontwikkeling van dit gebied. Aan het begin van de jaren tachtig werd een stedenbouwkundige analyse opgesteld. Besloten werd langs het spoor kantoren te plaatsen, met daaraan grenzend een woongebied. Op deze manier ontstond een overgangszone van werken naar wonen en een goede aansluiting op het oude centrum. Tegelijkertijd gaf dit ruimte aan het Utrecht Centrum Project. Een openbaar vervoersbaan langs het spoor verbindt straks het centrum met de randsteden.

Ontwikkelingen rijksoverheid In de jaren tachtig waren er bij de rijksoverheid verschillende ontwikkelingen gaande die van invloed zijn geweest op de totstandkoming van het gerechtsgebouw op deze Utrechtse centrumlocatie. Vanuit de Rijksgebouwendienst werd het 'sterlocatiebeleid' opgesteld. Rijkskantoren moesten op locaties dichtbij het openbaar vervoer gevestigd worden. Tegelijkertijd werd het aantal parkeerplaatsen bij de kantoren drastisch verlaagd. Vanuit Justitie kwam in die periode de wens de rechtspraak toegankelijker te maken. Gerechten zouden in grote steden onder één dak en herkenbaar gehuisvest moeten worden. Samen met de

grote toename van het aantal rechtszaken en de daarop volgende reorganisatie van de Rechterlijke Organisatie leidde deze gedachte tot het JR 120-project, een in 1989 ingesteld rijksbeleid voor de huisvesting van het Justitiële apparaat. Met JR 120, ontwikkeld door Justitie (de J) en de Rijksgebouwendienst (de R), stelde het rijk jaarlijks 120 miljoen beschikbaar voor de aanleg van negentien Gerechten in Eerste Aanleg.

Financieel gezien had de Rijksgebouwendienst echter weinig ruimte om voor negentien gerechtsgebouwen grond te verwerven en gebouwen neer te zetten. ING Vastgoedontwikkeling werd daarom in de arm genomen en zo ontstond een publiek-private samenwerking voor de ontwikkeling van twaalf gerechtsgebouwen. ING financiert de te ontwikkelen gebouwen, de Rijksgebouwendienst huurt na oplevering de panden.

Locatie Utrecht was een van de steden waarin een nieuw gerechtsgebouw ontwikkeld moest worden. Vanwege het sterlocatiebeleid zocht de Rijksgebouwendienst naar een locatie nabij het station. De gemeente Utrecht was net klaar met haar analyse van de nieuwe centrumlocatie en schoof deze optie dan ook naar voren. In eerste instantie verwierf de Rijksgebouwendienst in 1989 een aantal gebouwen in het gebied met het idee deze plaats te laten maken voor een nieuw pand. Dit bleek echter financieel niet haalbaar en duidelijk werd dat het project op een grotere schaal aangepakt moest worden. Dit leidde tot een samenwerking tussen de gemeente Utrecht, de Rijksgebouwendienst en ontwikkelaar Van den Brulen. Deze drie partijen stelden in de periode 1991-1992 samen met een aantal architecten een masterplan op, waarin de totale sanering van het gebied en de nieuw te ontwikkelen kantoren en woningen beschreven staan. Hierin werd ook de grondslag gelegd voor de stedenbouwkundige inpassing van het geheel. Het oude stedenbouwkundige profiel, de loodrecht op het spoor doodlopende straten, is in dit plan duidelijk te herkennen.

De opstelling van het masterplan en de ontwikkelingsovereenkomst die hier in maart 1993 uit voortvloeide pakte voor alle partijen positief uit. De gemeente Utrecht realiseerde een nieuwe centrumlocatie, waarlangs een openbaar vervoersbaan kan lopen. Bovendien heeft de gemeente er een kenmerkend plein bij, dat het oude en het nieuwe centrum met elkaar verbindt. De Rijksgebouwendienst was in staat tegen een redelijke prijs grond te kopen en op een sterlocatie een gerechtsgebouw te ontwikkelen. Projectontwikkelaar Van den Brulen droeg het risico, maar kon uiteindelijk alle door hem ontwikkelde kantoren verhuren of verkopen aan de rijksoverheid.

Voor het ontwerp van het gerechtsgebouw schakelde de Rijksgebouwendienst in eerste instantie de architect Colin Ton van het Britse bureau TBV in. Zijn ontwerp stuitte echter op weerstand. Doordat er te weinig inbreng vanuit Justitie was geweest, klopte het gebouw functioneel en logistiek gezien niet. Daarnaast bleek het te duur. In mei 1993 werd besloten een nieuwe start te maken met een andere architect. Cor Kalfsbeek werd aangetrokken voor een geheel nieuw ontwerp.

Samenwerking In het kader van JR 120 werken bij dit project drie partijen samen: Justitie, de Rijksgebouwendienst en ING Vastgoedontwikkeling. Het programma JR 120 maakte tijdens de ontwikkeling van het gerechtsgebouw een aantal bewegingen door. Waar in de beginfase het project vanuit Justitie zeer centraal geleid werd, kreeg naarmate het project vorderde de lokale justitiële organisatie steeds meer invloed. Dit leidde soms tot een moeizame besluitvorming, want waar lag nu de eindverantwoordelijkheid? Daarnaast was de justitiële organisatie volop in beweging en was het moeilijk vast te stellen welke onderdelen nu precies in het gebouw moesten worden ondergebracht en wat de omvang van deze onderdelen zou zijn. Ook de politiek drukte een stempel op het gebouw. Mede naar aanleiding van de IRT-affaire werden bijvoorbeeld de beveiligingseisen verzwakt en moesten bepaalde onderdelen sterk uit-

breiden. Een en ander maakte het moeilijk een gebouw op maat af te leveren. Gezocht werd naar flexibiliteit in het gebouw. Toen tijdens de bouw duidelijk werd dat het gebouw na oplevering te klein zou zijn, werd besloten tot het doorvoeren van kantoorinnovatie: voor een aantal justitiële onderdelen zijn flexibele werkplekken gecreëerd. Hoewel de verhouding tussen de Rijksgebouwendienst en ING Vastgoedontwikkeling er een was van huurder en verhuurder werd er nauw samengewerkt. Een belangrijke rol van de Rijksgebouwendienst was het aandragen van de juiste informatie over de te huisvesten organisatie, zodat ING Vastgoedontwikkeling het gebouw kon ontwikkelen. Gezien de hierboven geschetste omstandigheden was dit geen eenvoudige opgave. Een goede wisselwerking tussen Justitie, de Rijksgebouwendienst en ING Vastgoedontwikkeling zorgde ervoor dat de plannen van grof naar fijn steeds verder werden uitgewerkt. Tijdens de realisatie, die in 1996 van start ging, kreeg ING te kampen met een aantal tegenslagen. Zo moest de fundering gewijzigd worden en ook het waterdichtmaken van de bouwput vergde een andere aanpak dan voorzien. Bovendien leidde de wens tot kantoorinnovatie tot een vertraging van een jaar.

Rijksgebouwendienst Een belangrijke factor binnen de processturing is het werken met een prestatiecontract geweest tussen de Rijksgebouwendienst en ING Vastgoedontwikkeling. Hierbij worden doelvoorwaarden geformuleerd in de vorm van prestatie-eisen. Wat omschreven wordt is de prestatie die geleverd moet worden, waarbij het met name gaat om gebruiksvoorwaarden. Dus niet het materiaal voor een bepaald onderdeel wordt vastgelegd, maar de eis dat het oppervlak goed schoon te maken moet zijn. Zo kan steeds worden getoetst op duidelijk omschreven functionaliteit en kan vrij eenvoudig bij veranderde omstandigheden worden gekozen voor nieuwe oplossingen. Met deze werkwijze laat de Rijksgebouwendienst zich zien als een organisatie die projecten realiseert door te sturen op strategisch en tactisch niveau. De Rijksgebouwendienst

is initiatiefnemer en sturende kracht binnen het project. Op operationeel niveau heeft iedere partij zijn eigen verantwoordelijkheid; de Rijksgebouwendienst heeft geen toezichhoudende functie maar is manager tussen de diverse actoren in het spel. Besluiten komen tot stand op basis van overleg en draagvlak.

Inmiddels is de rol van de Rijksgebouwendienst, dat nu als agent-schap opereert in een nieuw stelsel voor rijkshuisvesting, veranderd. Van initiatiefnemer wordt de Rijksgebouwendienst meer en meer aanbieder. De rijksoverheden hebben zelf de beschikking over financiële middelen, in plaats van dat de geldstroom via de Rijksgebouwendienst gaat. De gebruikers van rijkshuisvesting krijgen daarmee meer verantwoordelijkheid, terwijl de rol van de Rijksgebouwendienst meer adviserend is.

Resultaat Zo is het gebouw, dat in maart 2000 werd opgeleverd, uiteindelijk te bezien als een optelsom van uiteenlopende zaken als maatschappelijke, politieke en stedenbouwkundige ontwikkelingen. Hoe het gebouw functioneert voor zijn gebruiker valt waarschijnlijk pas over een paar jaar te beoordelen. Zijn stedenbouwkundig belang staat vooralsnog buiten kijf. Aangetoond is dat door een zorgvuldige procesvoering een waardevolle toevoeging aan de stad kan ontstaan. Het belang van het ontwikkelingsproces voor stedenbouw kan dan ook niet genoeg worden benadrukt. De bouw van het gerechtsgebouw is in de eerste plaats een stedenbouwkundige en procesmatige opgave. Betrokkenheid en communicatie zijn daarbij sleutelwoorden die staan voor het spreekwoordelijke 'in goed overleg' – waar overigens af en toe de vonken vanaf mogen spatten. Of, in de woorden van projectmanager Ben Laanbroek: 'De ideale omgeving is er niet een van een harmonieuze balans, maar van spanningsverschillen; dát zijn de potenties die de krachten laten stromen.'

Opdrachtgever

Rijksgebouwendienst

Gebruikers

Rechtbank Arrondissement Utrecht, Parket Arrondissement Utrecht, Arrondissement Stafdienst, Commissie Gelijke Behandeling, Centrale Raad van Beroep

Projectontwikkelaar

ING Vastgoedontwikkeling

Projectmanagement

Rijksgebouwendienst Directie Noord-West, ing. B. Laanbroek

Architecten

Cor Kalfsbeek, DAAD Architecten (Borger), TBV Consultants (Edinburgh)

Interieurarchitect

Sibylle Kalfsbeek, DAAD Architecten

Landschapsarchitect

CH & Partners, R. Koek

Kunstenaars

Nicholas Pope, Arno van der Mark

Ontwerp bewegwijzering

Dehullu

Bouwkundig en constructief adviseur

D3BN

Bouwfysisch adviseur

Adviesbureau Peutz

Elektrotechnisch adviseur

Ingenieursbureau Arnhem

Werktuigbouwkundig adviseur

Hiensch

Adviseur kantoorinnovatie

Rijksgebouwendienst, adviesgroep innovatieve projecten

Hoofdaannemer

J.P. van Eesteren

Werktuigbouwkundige en elektrotechnische installaties

GTI installatietechniek

Oppervlak

bruto 35.000 m² (incl. parkeergarages), nuttig 18.000 m²

Aantal bewoners/werkplekken

800

Start bouw met handtekening op tegel

door Minister van Justitie, Winnie Sorgdrager, juni 1996

Officiële opening

door de Commissaris van de Koningin van Utrecht op 28 september 2000

